SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

METAFORA TIL HODISASI SIFATIDA: AN'ANAVIY VA KOGNITIV YONDASHUVLAR

Ziyoyeva Munira Bobojonovna

TerDU, O'zbek filologiyasi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslik nazariyasining markaziy masalalaridan biri bo'lgan metafora hodisasining lisoniy tabiati, uning an'anaviy (semantik-stilistik) va zamonaviy kognitiv tilshunoslik doirasidagi ilmiy talqinlari qiyosiy tahlil qilingan. Aristotel davridan boshlangan nom ko'chirish va badiiy bezak sifatidagi qarashlar hamda J. Lakoff va M. Jonson tomonidan asoslangan konseptual metafora nazariyasining umumiy va farqli jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, o'zbek tilidagi leksik va konseptual metaforalar misolida ushbu til hodisasining borliqni idrok etish, mavhum tushunchalarni konkret tajriba asosida modellashtirish hamda milliy lisoniy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni ilmiy dalillar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar

metafora, an'anaviy yondashuv, kognitiv tilshunoslik, konseptual metafora, ma'no ko'chishi, manba sohasi, nishon sohasi, lisoniy tafakkur.

1. kirish

Til tizimining uzluksiz taraqqiyoti, lug'at tarkibining ichki imkoniyatlar hisobiga boyib borishi hamda inson ongida shakllanadigan yangi tushunchalarning lisoniy ifoda topishida ma'no ko'chish hodisalari, xususan, metafora alohida nazariy ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslik tarixida metafora uzoq asrlar davomida ritorika va poetikaning tadqiqot obyekti sifatida qaralib, asosan badiiy nutqni ta'sirchan hamda obrazli qiluvchi stilistik vosita deb baholangan. Biroq XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda antroposentrik va kognitiv paradigmalarning qaror topishi metaforaga bo'lgan ilmiy qarashlarni tubdan yangiladi. Zamonaviy tilshunoslik nazariyasida metafora shunchaki nutq bezagi emas, balki insonning borliqni bilish, mavhum

tushunchalarni konkret empirik tajriba asosida idrok etish va olamni kategoriyalashtirish mexanizmi sifatida tadqiq etilmoqda.

Mavzuning nazariy dolzarbligi shundaki, til hodisasining ichki mexanizmini to‘laqonli ochib berish uchun unga ikki xil metodologik nuqtai nazardan — an’anaviy semantik-stilistik hamda zamonaviy kognitiv yondashuvlar asosida yondashish va ularning ilmiy imkoniyatlarini qiyoslash zarur. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi metaforaning til tizimidagi mohiyati va xususiyatlarini yoritish, an’anaviy va kognitiv nazariyalarning umumiy va farqli jihatlarini tahlil qilish hamda o‘zbek tilidagi amaliy misollar asosida metaforaning lisoniy-kognitiv tabiatini dalillashdan iborat.

2. asosiy qism

2.1. Metafora talqinida an’anaviy tilshunoslik yondashuvi

An’anaviy tilshunoslikda metafora tushunchasining nazariy ildizlari antik davr falsafasi va ritorikasiga borib taqaladi. Qadimgi yunon mutafakkiri Aristotel o‘zining «Poetika» asarida metaforani bir narsaga tegishli nomni o‘xshashlik asosida boshqa narsaga ko‘chirish hodisasi sifatida ta’riflagan [Aristotel, 2015, 74-b.]. Mazkur klassik ta’rif keyingi asrlarda shakllangan an’anaviy semasiologiya va stilistika uchun tayanch nuqta bo‘lib xizmat qildi. An’anaviy yondashuvga ko‘ra, metafora til tizimida polisemiya (ko‘p ma’nolilik)ni yuzaga keltiruvchi asosiy semantik usullardan biri bo‘lib, ikki predmet, belgi yoki harakat o‘rtasidagi tashqi shakl, rang, hajm, o‘rin yoki vazifa o‘xshashligiga tayangan holda hosil bo‘ladi [Usmonov, 1972, 114-b.].

An’anaviy tilshunoslik doirasida metafora hodisasi tildagi boshqa ma’no ko‘chish turlari, xususan, metonimiya va sinekdoxa bilan qiyosiy o‘rganiladi. Agar metonimiyada ikki predmet o‘rtasidagi real makoniy, zamoniy yoki sabab-oqibat aloqadorligi asos qilib olinsa, metaforada mantiqiy-assotsiativ o‘xshashlik yetakchilik qiladi. O‘zbek tilshunosligida M. Mirtojiyev metaforani so‘z leksik ma’nosining taraqqiyot yo‘li sifatida tahlil qilib, uning lisoniy (turg‘unlashgan, umumxalq tiliga singib ketgan) hamda nutqiy (muallifning individual ijodiy topilmasi bo‘lgan) ko‘rinishlarini farqlagan [Mirtojiyev, 2010, 98-b.]. Lisoniy metaforalar vaqt o‘tishi bilan o‘zining dastlabki obrazliligini yo‘qotib, nominativ (nomlash) vazifasiga o‘tadi va izohli lug‘atlarda so‘zning alohida

ma’nosi sifatida qayd etiladi. Nutqiy metaforalar esa kontekst bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy-estetik ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi.

Shunga qaramay, an’anaviy semantik-stilistik yondashuv metaforani asosan tilning leksik sathi va nutq bezagi doirasida cheklab qo‘yadi. Ushbu yondashuv so‘zning birlamchi (denotativ) va hosila (ko‘chma) ma’nolari o‘rtasidagi munosabatni aniqlashda yuqori samara bersa-da, nima uchun inson ongi aynan muayyan tushunchalarni boshqa bir tushunchalar orqali idrok etishi va bu jarayonning tafakkur tuzilmasi bilan bog‘liqligini to‘liq izohlab bera olmaydi.

2.2. Kognitiv tilshunoslikda konseptual metafora nazariyasi

XX asrning 80-yillarida amerikalik tilshunos Jorj Lakoff va faylasuf Mark Jonson «Biz yashayotgan metaforalar» («Metaphors We Live By») nomli fundamental asarini e’lon qilib, metafora tadqiqida yangi ilmiy paradigma — konseptual metafora nazariyasiga asos soldilar [Lakoff, Johnson, 1980, 3-b.]. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan metafora shunchaki so‘zlar darajasidagi trop yoki badiiy bezak emas, balki inson konseptual tizimining ajralmas qismi va olamni anglash qurolidir. Olimlarning ta’kidlashicha, kundalik hayotimizda biz nafaqat metaforalar bilan gapiramiz, balki metaforalar vositasida fikrlaymiz, borliqni tushunamiz va shunga mos ravishda harakat qilamiz.

Kognitiv yondashuvda metaforaning ichki mexanizmi ikki konseptual soha o‘rtasidagi tizimli bog‘liqlik orqali tushuntiriladi: birinchi soha — «manba sohasi» (source domain) bo‘lib, u insonning jismoniy va kundalik tajribasidan yaxshi tanish bo‘lgan konkret tushunchalarni o‘z ichiga oladi; ikkinchi soha — «nishon sohasi» (target domain) bo‘lib, u odatda mavhum, murakkab va bevosita hissiy a’zolar orqali idrok etib bo‘lmaydigan kategoriyalardan (vaqt, hissiyot, hayot, tafakkur, ijtimoiy munosabatlar) tashkil topadi [Kövecses, 2010, 4-b.]. Konseptual metafora manba sohasidagi bilimlar tuzilmasini nishon sohasiga tizimli ravishda proyeksiyalash (mapping) natijasida yuzaga keladi. Masalan, «BAHS — JANG» konseptual metaforasi ongimizda mavjud bo‘lgani uchun biz nutqimizda «uning dalillarini yakson qildi», «pozitsiyasini himoya qildi», «bahsda yengildi» kabi harbiy sohaga oid leksik birliklarni tabiiy ravishda qo‘llaymiz.

J. Lakoff va M. Jonson konseptual metaforalarni kognitiv funksiyasiga ko‘ra uch asosiy turga ajratganlar: strukturaviy metaforalar (bir tushuncha boshqa bir tushuncha

tuzilmasi asosida quriladi: «VAQT — PUL»), oriyentatsion metaforalar (tushunchalar makoniy yo‘nalishlar — yuqori-past, ichkari-tashqari, oldin-orqa orqali tashkil etiladi: «kayfiyati ko‘tarildi», «ruhi tushdi») hamda ontologik metaforalar (mavhum hodisalar, his-tuyg‘ular va g‘oyalarga predmet yoki modda maqomi beriladi: «sabr kosasi to‘ldi», «fikrni jamlamoq») [Lakoff, Johnson, 1980, 14–25-b.]. O‘zbek tilshunosligida Sh. Safarov va N. Mahmudov kognitiv lingvistikaning ushbu nazariy asoslarini milliy lisoniy tafakkur hamda konseptosfera tadqiqi bilan bog‘lab rivojlantirganlar [Safarov, 2006, 54-b.; Mahmudov, 2012, 12-b.].

2.3. An’anaviy va kognitiv yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Har ikkala nazariy yondashuv metafora hodisasining til tizimidagi markaziy o‘rnini va uning semantik ko‘chish tabiatini e’tirof etsa-da, ularning tadqiqot obyekti, metodologik tamoyillari va ilmiy xulosalari o‘rtasida jiddiy tafovutlar mavjud. Quyidagi jadvalda an’anaviy va kognitiv yondashuvlarning umumiy va farqli jihatlari qiyosiy tizimlashtirilgan:

Qiyoslash mezonlari	An’anaviy yondashuv	Kognitiv yondashuv
Hodisaning mohiyati	Til va nutq hodisasi; so‘z ma’nosining ko‘chish usuli, badiiy-stilistik vosita.	Tafakkur va ong hodisasi; borliqni bilish va konseptualizatsiya qilish mexanizmi.
Asosiy mexanizmi	Ikki predmet o‘rtasidagi tashqi yoki funksional o‘xshashlik asosida nom ko‘chirish.	Manba sohasidagi tajribani nishon sohasiga tizimli proyeksiyalash (mapping).
Qo‘llanish doirasi	Asosan badiiy adabiyot, notiqlik san’ati va obrazli nutq doirasida qaraladi.	Kundalik muloqot, ilmiy matn, siyosiy diskurs va barcha nutq uslublarida universal.
Lisoniy birlik sathi	Alohida olingan leksik birlik (so‘z yoki ibora) doirasida tahlil qilinadi.	Butun boshli tushunchalar tizimi (konseptosfera) va kognitiv modellar darajasida.
Umumiy jihati	Ikkala yondashuv ham metaforaning inson tajribasiga tayanishini va tilda yangi ma’no hosil qilishdagi hal qiluvchi ahamiyatini tan oladi.	Ikkala yondashuv ham metaforaning inson tajribasiga tayanishini va tilda yangi ma’no hosil qilishdagi hal qiluvchi ahamiyatini tan oladi.

Qiyosiy tahlildan kelib chiqib aytish mumkinki, an’anaviy va kognitiv yondashuvlarni bir-birini inkor etuvchi qarama-qarshi qutblar sifatida baholash to‘g‘ri emas. Aksincha, ular metafora hodisasining ikki o‘zaro bog‘liq bosqichini yoritadi: kognitiv yondashuv

inson tafakkurida kechadigan konseptual proyeksiyalash jarayonini (sababni) tushuntirsa, an’anaviy yondashuv ushbu mental jarayonning til tizimidagi lisoniy-semantik natijasini (oqibatni) va uslubiy qiymatini tasvirlaydi.

2.4. O‘zbek tili materiallari asosida metaforalarning nazariy tahlili

Yuqoridagi ikki nazariy qarashning ilmiy-amaliy tatbiqini chuqurroq ochib berish maqsadida o‘zbek tilidagi beshta aniq lisoniy birlikni ham an’anaviy semantik, ham kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilamiz:

1. Birinchi misol: «Tog‘ etagi» birikmasi. An’anaviy semantik yondashuvda ushbu birlik antropomorfik o‘xshashlikka asoslangan lisoniy metafora sifatida izohlanadi: inson kiyimining pastki qismi («etak») tashqi shakl va quyi joylashuv o‘xshashligi asosida tog‘ning eng pastki qismiga ko‘chirilgan [Mirtojiyev, 2010, 101-b.]. Kognitiv yondashuv esa buni «TOG‘ — INSON TANASI» konseptual modeli bilan tushuntiradi; bunda inson o‘z tanasi va kiyimi haqidagi birlamchi jismoniy tajribasini tabiat obyektlarini nomlash va kategoriyalashtirishga tatbiq etadi.

2. Ikkinchi misol: «Vaqtni boy bermoq / vaqtni tejamoq» iboralari. An’anaviy stilistikada mazkur birikmalar ko‘chma ma’noli turg‘un iboralar sifatida qayd etiladi. Kognitiv tahlil esa bu yerda «VAQT — MODDIY BOYLIK (PUL)» konseptual metaforasi amal qilayotganini ko‘rsatadi. Vaqt ko‘z bilan ko‘rib yoki qo‘l bilan ushlab bo‘lmaydigan mavhum kategoriya bo‘lgani bois, o‘zbek tili sohiblari uni aniq moddiy qiymat (pul, resurs) tushunchasi orqali idrok etadi: pulni tejash, sarflash yoki boy berish mumkin bo‘lganidek, vaqtga nisbatan ham xuddi shu harakatlar tizimli ravishda proyeksiyalanadi.

3. Uchinchi misol: «G‘azabi qaynadi» ifodasi. An’anaviy talqinda bu ibora shaxsning kuchli ruhiy-emotsional holatini obrazli ifodalovchi ekspressiv metafora sanaladi. Kognitiv tilshunoslikda esa u «INSON TANASI — IDISH, HIS-TUYG‘U — QAYNOQ SUYUQLIK» ontologik konseptual modelining lisoniy ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi [Kövecses, 2010, 108-b.]. Fiziologik jihatdan g‘azablanganda tana harorati va ichki bosimning ko‘tarilishi ongda yopiq idishdagi suyuqlikning qaynashi bilan bog‘lanib, tilda «g‘azabi qaynadi», «sabr kosasi to‘ldi», «alamini ichiga yutdi» kabi yaxlit konseptual tizimni shakllantiradi.

4. To‘rtinchi misol: «Hayot yo‘li» birikmasi. An’anaviy nuqtai nazardan «yo‘l» so‘zining «inson umri, yashash tarzi» ma’nosida qo‘llanishi leksik polisemiyaning metaforik taraqqiyoti mahsulidir. Kognitiv yondashuvda esa bu «HAYOT — SAFAR» strukturaviy konseptual metaforasining markaziy ifodasidir. Ushbu modelda inson — yo‘lovchi, tug‘ilish — safarning boshlanishi, hayotiy maqsadlar — ko‘zlangan manzil, hayotiy sinovlar esa yo‘ldagi to‘siqlar («hayot so‘qmoqlari», «umr manzili», «to‘g‘ri yo‘ldan adashmoq») sifatida konseptuallashtiriladi.

5. Beshinchi misol: «Iliq munosabat / sovuq qarash» birikmalari. An’anaviy semasiologiyada bu hodisa sinestetik metafora (harorat sezgisini bildiruvchi sifatlarning ruhiy-ijtimoiy munosabat sohasiga ko‘chishi) deb tasniflanadi. Kognitiv tilshunoslik ushbu lisoniy hodisani insonning bolalikdagi eng ilk jismoniy-hissiy tajribasi — ota-ona mehrini bevosita tana harorati (iliqlik) bilan birga his qilishiga bog‘laydi. Natijada inson ongida «MEHR-MUHABBAT — ILIQLIK, BEFARQLIK — SOVUQLIK» barqaror kognitiv bog‘liqligi yuzaga keladi.

3. xulosa

Olib borilgan nazariy, qiyosiy va lisoniy-amaliy tahlillar natijasida quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, metafora tilshunoslik nazariyasida murakkab va ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, uning ilmiy talqini antik davrdagi tor stilistik-ritorik doiradan zamonaviy antroposentrik va kognitiv tadqiqotlar darajasiga ko‘tarildi. An’anaviy yondashuv metaforani o‘xshashlik asosidagi nom ko‘chirish usuli hamda badiiy-tasviriy vosita sifatida muvaffaqiyatli tasniflagan bo‘lsa, kognitiv yondashuv uning inson tafakkuri va borliqni anglashdagi universal mental mexanizm ekanini ilmiy jihatdan isbotladi.

Ikkinchidan, an’anaviy va kognitiv nazariyalarning qiyosiy tahlili bu ikki yondashuv o‘zaro ziddiyatli emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi ilmiy metodologiyalar ekanini ko‘rsatdi. An’anaviy semasiologiya metaforaning til tizimidagi tayyor lisoniy shaklini va ma’no taraqqiyotini tavsiflasa, konseptual metafora nazariyasi ushbu lisoniy birliklarni yuzaga keltirgan chuqur kognitiv hamda madaniy asoslarni ochib beradi.

Uchinchidan, o‘zbek tilidagi «tog‘ etagi», «vaqtni boy bermoq», «g‘azabi qaynadi», «hayot yo‘li» va «iliq munosabat» kabi til materiallari tahlili metafora nafaqat badiiy

adabiyotda, balki kundalik muloqotda ham faol ishlashini hamda milliy lisoniy tafakkurda mavhum tushunchalarni konkret empirik tajriba orqali ifodalashning asosiy vositasi ekanini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. Poetika. Axloqi kabir. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 184 b.

2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

3. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd edition. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.

4. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 b.

5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 91 b.

6. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3–16.

7. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1972. – 208 b.